

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЇВ В УРСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ: МАЛОВІДОМІ ФАКТИ І ПРОБЛЕМИ

Проблема українсько-єврейських взаємин в УРСР є малодослідженою. Більшість сучасних науковців здебільшого систематично досліджують Голокост в Україні¹, становище євреїв у діаспорі² чи у Радянському Союзі³. Радянська історіографія переважно негативно описувала історію єврейського народу, свідомо замовчувала деякі факти, нав'язуючи суспільству певні стереотипи та кліше⁴.

У незалежній Україні проблема українсько-єврейських взаємин ускладнюється ще й тим, що дотепер на державному рівні не відбулося загальнонаціонального, зокрема міжнаціонального, примирення. Мало є громадських і наукових середовищ, які цим займаються. А між тим, єврейсько-українські конфлікти є дуже давнім явищем. На думку Я. Грицака, вони рідко коли виникали під впливом ідеології чи політики, а «антисемітизм майже ніколи не був ідеологічний»⁵.

Наявність у багатьох українських містах великих єврейських громад із багатолітньою історією зробило їх частиною нашої спільноти. Вивчення ж юдаїки сьогодні, намагання подолати «білі» плями в історії робить проблему українсько-єврейських взаємин досить актуальною. Зокрема,

¹ Наконечний Є. Голокост у Львові // Віче. — 1992. — № 14.

² Шестопап М. Євреї на Україні [Електронний ресурс] : http://www.e-reading-lib.org/bookreader.php/1001115/Shestopal_Matviy_-_Evrei_na_Ukraini.html

³ Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. — 1991.№6. — С.56-68.

⁴ Беренштейн Л.Е. Антикоммунистическая сущность идеологических концепций сионизма — К. : Политиздат Украины, 1984. — 81с.; Эдельман А.И. Кому служит “богоизбранность”: (Критика союза иудейской религии и сионизма). — Ужгород : Карпаты, 1985. — 160 с.

⁵ Хруслінська І., Тима П. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини. — Київ : Дух і Літера, 2011. — 328 с. [Електронний ресурс]: <http://duh-i-litera.com/dialohy-porozumynnya-ukrajinsko-jevrejski-vzajemyny-2/>

дослідження єврейського середовища дозволяє по-новому поглянути на деякі факти. Наприклад, позитивні стосунки рабинів з уніатськими і римо-католицькими священиками⁶, особливості співіснування двох єврейських громад у Львові⁷, розвінчування міфу про багатотисячні єврейські жертви в часи Хмельниччини⁸.

У статті ми спробуємо висвітлити маловідомі факти становища євреїв в УРСР у перші післявоєнні роки.

Повалення німецького окупаційного режиму на території України сприяло масовому поверненню євреїв зі східних регіонів Радянського Союзу. У Львові, Станіславі, Дрогобичі, Луцьку, Володимирі-Волинському та інших визволених містах за підтримки влади, почали відкриватися Бюро реєстрації євреїв. Точну кількість зареєстрованих осіб, узятих на облік напівофіційними Бюро, установити важко. За приблизними даними, до Львова прибуло майже 260 осіб, до Дрогобича — 120, Станіслава — 76, Тернополя — 88.

До Львівського бюро реєстрації євреїв прибували також люди з інших населених пунктів Західної України. Вони знаходили прихисток в єдиній уцілілій синагозі львівських хасидів. До вересня 1944 р. бюро зареєструвало вже 3400 євреїв Львівщини, з-поміж них 2080 жінок віком від 20 до 60 років, 1215 чоловіків від 18 до 55 років, 20 чоловіків, старших за 55 років, 85 дітей і підлітків від 6 до 18 років. За свідченням анкет, 70 % з них були робітниками, ремісниками і торговцями, 15 % — учителями, лікарями або адвокатами. 32 особи мали вищу освіту (лікарі, юристи, інженери та ін.)⁹.

Переважну більшість єврейського населення, яке прибуло в західні регіони країни, складала вихідці з Одеської, Вінницької, Київської, Житомирської, Дніпропетровської,

⁶ Ковба Ж. Випробувані життям і смертю [Електронний ресурс] : <http://www.judaica.kiev.ua/Analytyka/Kovba.htm>

⁷ Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. — Київ, 2011, С. 95-102.

⁸ Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників [Електронний ресурс] : <http://keenander.narod.ru/yakovenko/yak08.htm>.

⁹ Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Буковины и Закарпатья в 1933-1945 гг. — Львів : Просвіта, 1998. — 312с.

Кам'янець-Подільської та Чернігівської областей. Значну міграцію євреїв можна пояснити не лише бажанням повернутися в рідні краї, а й намірами репатріюватися до Палестини через Угорщину, Польщу та Румунію.

До активніших еміграційних процесів євреїв спонукала таємна директива «Про стримування реєвакації єврейського населення в західні райони України»¹⁰.

У 1944—1946 рр. із території радянської України в межах міждержавних угод було репатрійовано в Польщу та Румунію значні групи євреїв, які до війни мали підданство цих країн. Право на виїзд до Польщі надавали полякам та євреям, які відмовлялися від радянського громадянства. Так, репатріюватися з Чернівецької області дозволяли переважно тим євреям, які проживали в Північній Буковині і не були до 28 червня 1940 р. громадянами Радянського Союзу. З 10 жовтня 1944 р. по 15 вересня 1946 р. українсько-польський кордон перетнули 30408 осіб єврейської національності. Найчастіше вони намагалися скористатися з існуючої на той час можливості легального в'їзду до США, Палестини чи країн Західної Європи.

Еміграцію євреїв з України прискорили прояви антисемітизму з боку частини місцевого населення та влади. Так, трагічний випадок трапився в Києві. Єврейська сім'я Рибчинських, повернувшись з евакуації, отримала дозвіл від місцевої влади заселитись у свою колишню квартиру. Проте житло було вже зайняте українцями Грибарями. Побутовий конфлікт призвів до того, що один із сім'ї Грибарів разом зі своїм фронтовим товаришем напав у кафе на випадкову людину, схожу на єврея. Жертвою виявився старший лейтенант-радіооператор народного комісаріату державної безпеки УРСР І. Розенштейн. Наступного дня офіцер, одягнувшись у форму, спробував відвести правопорушників до міліції. Сутічка призвела до того, що І. Розенштейн їх застрелив. На місце інциденту одразу збіглися люди. Схвильовані, вони викрикували антисемітські лозунги та

¹⁰ Войналович В.А. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 — 1960-х років: політичний дискурс. — К. : Світогляд, 2005. — С. 577.

сильно побили офіцера¹¹. Лише вчасно прибувши на місце, міліціонери змогли попередити подальше пролиття крові. Через два дні, 6 вересня 1945 р., поховання вбитих переросли в масовий безлад: натовп нападав і калічив перехожих євреїв. Постраждало майже 100 осіб, 36 з-поміж них померло того ж дня. 1 жовтня 1945 р. військовий трибунал засудив І. Розенштейна до розстрілу¹². Реакцією київських євреїв був лист на ім'я Й. Сталіна та Л. Берії. Зокрема, у ньому зазначалося, що це був перший єврейський погром в умовах радянської влади¹³.

Інший випадок зафіксовано у Львові. Місцеві юдофоби поширили чутки, що в синагозі «жиди вбивають християнських хлопчиків, щоб використати їхню кров у ритуальних цілях». Слідча комісія провела обшук приміщення молитовного будинку. Під час огляду синагоги нічого, крім курячого пір'я, знайдено не було. За результатами слідства, прокуратура відкрила кримінальну справу проти провокаторів¹⁴.

Про подібні явища було відомо партійному керівництву і раніше. Характерною, у цьому контексті, є доповідна органів держбезпеки “Про антисемітські прояви на Україні” (вересень 1944 р.), адресована ЦК КП(б)У. У ній зазначалося: «У процесі визволення території України органами НКДБ УРСР майже повсюди в містах стали фіксуватися випадки різких антисемітських проявів з боку місцевого населення., що в окремих випадках мають тенденцію до відкритих виступів погромного характеру. Аналізуючи причини, які породжують антисемітизм і його широке поширення в даний час, необхідно сказати, що основою цього, у першу чергу, є наслідки фашистської пропаганди й пропаганди українських

¹¹ Иосиф Розенштейн — герой еврейского народа [Електронний ресурс] : <http://www.pogrom.org.il/forum/viewtopic.php?t=164&sid=0941ebde3ec72b3d41ff66effd968187>.

¹² Украина. Евреи в послевоенной Советской Украине (1945-1991 гг.): Санкт-Петербург: Петербургский еврейский университет, 1995. — Серия “Труды по иудаике”. — Вып.3 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/15413>.

¹³ Евреи Украины: последнее сталинское десятилетие [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://russian-bazaar.com/ru/content/6787.htm>.

¹⁴ Хонигсман Я.С. Вказана праця. — С. 263.

націоналістів, яку вони здійснювали стосовно євреїв під час окупації»¹⁵.

У документі також були написані форми та зміст проявів антисемітизму, а саме такі:

- незначну кількість єврейського населення в лавах Червоної Армії, порівняно з кількістю осіб інших національностей, антирадянський елемент використовує для різного роду суджень, що зводяться насамкінець до антисемітських проявів;
- керівництво окремих установ і підприємств безпідставно відмовляє в прийомі на роботу особам єврейської національності;
- окремі представники єврейського населення поширюють провокаційні чутки про зміни в складі уряду УРСР у зв'язку з його, й особисто тов. Хрущова, антисемітською політикою¹⁶.

За особистим дорученням М. Хрущова відділи ЦК КП(б)У здійснили розслідування викладених у документі НКДБ матеріалів та внесли відповідні пропозиції до Політбюро ЦК КП(б)У. У підготовлених ними висновках, зокрема, мова йшла про таке:

- надіслане до ЦК КП(б)У спеціальне повідомлення НКДБ побудовано на випадкових фактах, за своєю суттю є неправдивим і спотворює справжні настрої населення України;
- матеріали НКДБ, загалом віддзеркалюють настрої сіоністських елементів, які поширюють провокаційні чутки про наявність в Україні антисемітизму як політичної течії й навіть обвинувачують уряд УРСР в антисемітській політиці;
- НКДБ не проводить належної роботи щодо виявлення німецької агентури та організацій українських націоналістів, які намагаються сіяти національний розбрат, а також недостатньо працює над викриттям сіоністських елементів, які останнім часом активізувалися і навіть намагаються вести організаційну діяльність;

¹⁵ Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), м. Київ. — Ф.1. — Оп. 23. — Спр. 1323. — 1-3; 35-39.

¹⁶ Войналович В.А. Указана праця. — С. 575.

- установлені в процесі перевірки окремі факти антисемітських проявів, як і окремі факти націоналістичної діяльності представників єврейського населення, є одиничними і не підтверджують наявності масових явищ переслідування євреїв в Україні.

Тобто, вище політичне керівництво республіки, з одного боку, намагалося всіляко замовчувати масштаби поширення антисемітських проявів, з іншого — вимагало рішучих дій від НКДБ, завданням якого було виявити та ізолювати керівників організацій українських націоналістів і сіоністських елементів, а також припинити їхню організаційну діяльність¹⁷.

Отже, українці ворогують з євреями тоді, коли відчують загрозу власному існуванню. Таке сприйняття українцями „чужородності” євреїв з’являється стихійно, стійко тримається і дуже нелегко зникає (убрази „жида, який для ритуальних цілей використовує християнську кров” і т. ін.).

Прояви антисемітизму в УРСР були спричинені низьким рівнем культури та психологічними комплексами деяких українців, браком знань про євреїв, довірою до перекручених фактів інакшастіше носили погромний, а не програмний характер.

¹⁷ Войналович В.А. Указана праця. — С. 576.